

Güney Azerbaycan Aydınlarından Ali Tebrizli'nin Dil ve Edebiyat Kitabı

The Language and Literature Book by Ali Tabrizli, an Intellectual from South Azerbaijan

Nabi Azeroğlu*

Neslihan Aydınlı**

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi

Orcid Id: 0000-0002-0660-6746

** Erciyes Üniversitesi

Orcid Id: 0009-0002-2213-2955

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Neslihan Aydınlı, Erciyes Üniversitesi,
Kayseri-Türkiye,

E-posta / E-mail:

nabikobotarian@hotmail.com

neslihanaydnli@yahoo.com

Geliş Tarihi / Received Date:

24 Eylül 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

8 Ocak 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Neslihan Aydınlı, Nabi Azeroğlu, "Güney Azerbaycan Aydınlarından Ali Tebrizli'nin Dil Ve Edebiyat Kitabı", *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 271, (2025): 61-86.

doi: 10.55773/tda.1554928

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

1925 Pehlevi darbesine kadar Türk hâkimiyetinde olan İran coğrafyası; bu tarihten sonra Fars yönetimine geçti. Bu dönemden itibaren İran'daki Türkler üzerinde asimilasyon ve Farslaştırma politikası yürütülmeye başladı. Bu asimilasyon, konuşulan Türk dilinin yasaklanmasıyla kalmamış, yer adlarının değiştirilmesi, Türk hâkimiyeti döneminden kalan yapıtların yok edilmesi gibi çeşitli yönlerde uygulanmıştır. Pehlevi sülalesi, Türkçenin yasaklanmasıyla birlikte Farsçayı resmi dil ilan ettikten sonra Türk diline tahkir ve inkâr politikası başlattı. Böylelikle coğrafyada Azerbaycan Türklerinin milletleşme süreci tarihi ve siyasi yönüyle sekteye uğratılmıştır. Güney Azerbaycan Türklerinin 1945 yılında başarılı bir milli hükümet tecrübesinin ardından 1946 yılında uygulanan kültürel soykırımla birlikte karanlık yıllara başladı. Bu karanlık dönemde milli şuur ve milli benliğin canlı tutulmasında edebiyatçı ve düşünürlerin payı oldukça önemlidir. Ali Tebrizli, Ali Kemal, Fıriyudun Hisarlı, Alırza Sarrafi, Hasan Raşidi, Necaroğlu, Hüseyin Feyzullahi, Hemid Telimhanlı ve diğer yazar ve düşünürler milli his ve benliği diri tutmak amacıyla halk edebiyatı ürünlerini toplamışlardır. İran coğrafyasında özveriyle bu önemli işlevi yürüten bu kişiler milli uyanışın kültürel temellerini atmışlardır. Bu düşünür ve yazarların başında gelen Ali Tebrizli (1929-1998), Güney Azerbaycan Türk milliyetçilerinin teorisini olduğu yönüyle önemlidir. En önemli eserlerinden biri olan "Dil ve Edebiyat" kitabı, İran coğrafyasında Farslaşma politikasına karşı milli doktrin olarak benimsenmiştir. Atropat (Endişe-nov) yayınevini kuran Ali Tebrizli, derlediği ve kaleme aldığı milli edebiyat ürünlerini kendi yayınevinde bastırılmıştır. Aslı ile Kerem, Şah İsmail, Koroğlu Destanı eserlerini bölgede yaşayan Türklerin anlatımıyla derleyerek ortaya koymuştur. Onun diğer eserleri; Ali Ağa Vahid'in Külliyyatı, Azerbaycan Klasik Edebiyatı Mecmuaları, Fuzuli Divanı, Salman Mümtaz'ın Şiirleri, Azerbaycan Türkçesinde kendi yayınevinde yayımladığı eserlerdir. Bu eserler, İran'da Türkçenin yasak olduğu dönemlerde Azerbaycan Türkçesinde olması yönüyle fevkalade önemli eserlerdir. İran'da Fars baskıcı yaklaşımına karşı bir duruş niteliğinde olan Ali Teb-

rizli'nin "Dil ve Edebiyat" kitabı, İran Türklerinin milli benliğinin korunmasında ve yeni neslin milli şuur kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada Ali Tebrizli'nin "Dil ve Edebiyat" adlı eseri tanıtılarak, bu eserin Güney Azerbaycan Türklerinin milli şuur ve milli uyanışı ile öz kültüre dönüş üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, Milli Bilin, Milli Uyanış, Ali Tebrizli, Dil ve Edebiyat.

Abstract

Iran, which remained under Turkish rule until the Pahlavi coup of 1925, subsequently came under Persian administration. Following this transition, a policy of assimilation and Persianization was implemented, targeting the Turkish population in Iran. This policy significantly impacted the spoken language and, by extension, the cultural landscape, including the alteration of place names. The Pahlavi regime adopted a strategy that involved the denigration and suppression of the Turkish language by designating Persian as the official language and prohibiting the use of Turkish. The Turkish influence in the region not only waned as a result of the coup but also disrupted the historical and political processes of nation-building among the Turkish populace in the area. Consequently, the contributions of writers and intellectuals to the development of national consciousness and identity are of considerable importance. Notable figures such as Ali Tebrizli, Ali Kemali, Firydun Hisarlı, Sarrafi, Raşidi, Necaroğlu, Hüseyin Feyzullahi, Hemid Telimhanlı, and others actively collected folk literature to preserve and promote national sentiment and identity. These intellectuals and literary figures have diligently fulfilled a crucial role in the cultural landscape of Iran. Among them, Ali Tabrizli (1929-1998) stands out as a prominent theorist for South Azerbaijan Turkish nationalists. His seminal work, "Language and Literature," has been embraced as a national doctrine in opposition to the policy of Persianization within the Iranian context. Furthermore, Ali Tabrizli established the Atropat (Endise-nov) publishing house, through which he published both the national literary works he compiled and his own writings. Aslı and Kerem undertook the compilation of the works of Shah İsmail and the Köroğlu Epic, drawing upon the oral traditions of the Turkish population residing in the region. Their scholarly contributions also encompass Ali Ağa Vahit's Collected Works, Anthologies of Azerbaijani Classical Literature, the Divan of Fuzuli, the Poems of Salman Mümtaz, and various publications from their own publishing house in Azerbaijani Turkish. These works hold exceptional significance, as they were produced in Azerbaijani Turkish during a period when the use of Turkish was prohibited in Iran. Furthermore, Ali Tabrizli's book "Language and Literature," which serves as a critique of the oppressive Persian policies in Iran, has been instrumental in safeguarding the national identity of Iranian Turks and fostering a sense of national consciousness among the younger generation. This study aims to present an overview of Ali Tabrizli's "Language and Literature," with a particular emphasis on its influence on the national consciousness and awakening of the South Azerbaijani Turks, as well as its role in facilitating a return to their cultural heritage.

Keywords: Southern Azerbaijan, National Consciousness, National Awakening, Ali Tabrizli, Language and Literature.

Giriş

1925 yılına kadar Türk hâkimiyetinde olan İran, bu tarihten sonra İngiliz-Fars darbesiyle yeni bir kimliğe bürünmeye başladı. Bu coğrafya; Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Safeviler, Avşarlar ve diğer Türk topluluklarına ev sahipliği yapmış bin yıllık bir Türk yurdudur. Türklerin coğrafyadaki varlıkları konusunda birçok tarihi belge bulunmaktadır. Son yüzyılda bölgede

Fars/Tacik dili üzerinden yapay bir toplumun ortaya konması ve Türk izlerinin silinmesi politikaları yürütülse de Güney Azerbaycan'da milli uyanış ve öze dönüş inkâr edilemez. Kültürel soykırıma uğramış olan bölgedeki Türk nüfusu benliklerini korumayı başarmış, milli uyanışlarını sürdürmektedir. Bu olgu ancak kültürel çalışmalar sonucu elde edilmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin milli uyanışı, İran'daki diğer Türk topluluklarını da etkilemiş, bölgede yaşayan Türklerde öze dönüşün başladığı görülmüştür.

Rus ve İngiliz sömürgeciliğinin İran sahasındaki politikalarının örtüşmesi bölge Türklerinin siyasetten uzaklaştırılmasına neden olmuştur.¹ 1919 yılında İran'da Vüsuku'd-Devle hükümetinin İngiltere ile imzaladığı anlaşma ile İran'ın mali kaynakları İngiltere kontrolüne geçmiş ve İngiliz denetimi ülke geneline yayılabilecek hukuki alt yapıyı kazanmış olmaktadır. Anılan anlaşma Kaçar hükümdarı Ahmed Şah'ın büyük tepkisiyle karşılaştı.² Şah, Vüsuku'd-Devle kabinesinin istifa etmesini istedi. 1920 yılında Vüsuku'd-Devle hükümeti istifa etti. Yerine Müşirü'd-Devle yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.³ Bu durum gelecekteki olayların habercisi olarak değerlendirilebilir.

İngiltere 1920 yılından başlayarak Türk hanedanlığına son verip, yeni bir idarenin İran'da iş başına gelmesi için darbe hazırlıklarına girişti. Darbenin temel amacı İngilterenin iktisadi çıkarlarını garantilemek istemesiydi.⁴ Bu iş için Rıza Şesttir⁵ adında asker kökenli biri seçildi. Bu kişi daha önce Settar Han ve Bağır Han'ı Tahran'da tuzaga düşürerek öldürdüğü için İngiliz ve Rusların gözdesi olmayı başarmıştı. Bundan sonra düzenlenen darbeyle Seyid Ziya devlet başkanlığına, Rıza Şestir (Rıza Han) ise savaş bakanlığına getirildi. 1923 yılında ise Rıza Han başbakanlığa seçildi. Yıllarca İngiliz istihbaratı ile yapılan yoğun çalışmanın ardından 1925 yılında Kaçar hanedanlığına son verilerek yerine Fars milliyetçiliğini siyasi bir amaç edinen ve İran'ı İngiltere'nin bir nevi sömürgesine dönüştüren bir yapının temeli atıldı.⁶ Rıza Şah Farslığa dayalı İran devletinin kurucusu oldu ve antik Pers imparatorluğuna ve o döneme atıf yapar biçimde Pehlevi soyadını aldı. Rıza Pehlevi ve ardından gelen Muhammed Rıza Pehlevi'nin siyaset anlayışı Pan-İranizm ve Pan-Farsizm'i esas almaktaydı. Buna göre, İran'daki Farslar dışındaki etnik kimlikleri hızla Farslaştırılması amaçlandı. Bu amaçla, Şah Rıza Pehlevi önce Farsçayı devlet dili ilan etti. Yerel dillerde eğitim yapan okulları kapattı. Yerel dildeki neşriyatı da engelledi. Etnik gruplara göre ayrılmış bölgeler küçültülerek parçalandı.

¹ Nabi Azeroğlu, "Güney Azerbaycan'ın Tarihi Romanı Settarhan Hamaseti," *Türk Dünyası Araştırmaları* 130, sayı 257 (Nisan 2022): 358.

² Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi 1919 İngiltre-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusük," *Turkish Studies* 6, sayı 3, 2011: 1025.

³ T. A. İbrahimov (Şahin), *İranda Siyasi Cemiyetler ve Teşkilatların Yaranması ve Onların Faaliyetleri 1858-1906* (Bakü, 1967).

⁴ Yılmaz Karadeniz, "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sayı 27 (2013): 297.

⁵ Şesttir: Askeriyede makineli tüfek kullandığı için bu ad ile tanınmıştır (Şest: altmış ve tir mermi anlamına gelmektedir).

⁶ Reportarhâ: Tavahhum-e to'te ya vâqe'iyat-e târikhi?, 25.07.2013, Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Reporters_Sokhanvar_Nasime_Bidari.htm

En büyük eyaletlerden olan Azerbaycan eyaleti parçalanarak beş eyalet birimine ayrıldı. Azerbaycan adı ise Batı ve Doğu Azerbaycan eyaletlerine verildi.

Bu tarihten sonra İran devleti yatırımlarını Fars bölgelerine kaydırıldı.⁷ Azerbaycan bölgesi fakirleşirken doğal olarak burada yaşayan Türkler iktisadi nedenlerle Fars bölgelerine göç etmeye başladılar. Bu durum ülke içinde demografik değişime zemin hazırladı.

Pehleviler iş başına gelmeden önce misyonerler Fars milliyetçiliğine dayanan Pan-İrancı tarih yazımına alt yapısını oluşturmaktaydı. İngiliz misyonerler ve Yahudi kökenli tarihçiler, İran tarihi, dili, edebiyatı ve kültürünü Fars kimliği ekseninde şekillendirerek bunu dünya literatürüne taşımışlardır. Günümüzde İran coğrafyasına dair yapılan araştırmaların önemli bir kısmı bu olguyu temel almaktadır.⁸ Örneğin, Erdeşir Reporter olarak bilinen Reporter Ailesi, İngilizlerin bu faaliyetlerinin temelini atmıştı.⁹ Bu zemin üzerinde, Pan-İranist ideolojinin temel tezleri ve görüşleri, Ahmed Kavyanpur, Muhammed Cavid Meşkûr ve Cemaletdin Firak gibi isimler tarafından şekillendirilmeye başlandı. Daha sonra bu düşünceler, Ahmed Kesrevi, Mahmud Afşar ve onların takipçileri tarafından geliştirilerek sürdürüldü.¹⁰

Rıza Şah'ın, Reporter ailesi¹¹ ve İngiliz Generai Ironside'in¹² içerideki işbirlikçisi Furuği¹³ aracılığıyla, İran coğrafyasında antik İran kültürü ile Fars/Tacik

⁷ Bu siyasetin İran'da hükümetlerin değişmesine rağmen günümüze dek devam ettiğini görmekteyiz.

⁸ Be monâsebat-e sâlgard-e koodetâ-ye 3 Esfand 1299, 23.02.2015, Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Coup1921_Ironside.htm

⁹ Sir Ardeşir Reporter Servis-e Ettelâ'ati-ye Britâniyâ va İrân, 30.11.2009, Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Reporter_Ardeşirji1.htm

¹⁰ İran'da aydınlanma harekâtı için bkz. Seir-e târihî-ye takvin-e roshanfekrî der İrân, 23.01.2010, Erişim tarihi: 01.09.2024, <https://www.shahbazi.org/pages/Intelligentsia.htm>

¹¹ İngiltere'nin Hindistan'daki temsilcilerinden biri olan olan Ardeşir, Rızâ Han "ın İngilizlerle irtibat kurmasında etkin rol oynamıştır. Bu konuda bilgiler için bakınız: Arash Kazemivand Niar, "İran'da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği," *Art-Sanat, sayı 11 (Ocak 2019): 259*

¹² Son dönemde General Ironside'nin yayımlanan günlükleri bir İngiliz bağlantısının olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bkz. Gavin R.G. Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941", içinde *The Cambridge History of Iran Volume 7 From Nadir Shah to the Islamic Republic. Ed. Peter Avery (Cambridge: Cambridge University Press 2008), 219.*

¹³ Furuği İngiliz misyonerlerinden olarak Türkiye ve İran'da önemli görevler yürütmüştür. Ankarada Büyükelçi olduğu dönemde Şah'a ve İran Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektupta İran'da alfabenin değişmemesi gerektiğini şu nedenlerle açıklamaya çalışıyordu: "Son zamanlarda Türkler alfabelerini değiştirip Latin alfabesine geçtiler. Dolayısıyla da onların İran Türkleriyle olan kültürel ilişkileri kesilmiş oldu. Eğer İran'da da Latin alfabesine geçsek onların ilişkileri yeniden kurulur ve bu da İran için büyük bir tehlike oluşturur". Mektubunun diğer kısmında ise İran'daki azınlıkları tehlikeli unsurlar olarak değerlendirmektedir: "İran'da Yahüdi, Ermeni ve Asuri gibi az nüfuslu ve tehlikesiz azınlıklar vardır." bkz. Fahri Temizyürek ve Emrah Boylu, "İran'da Türkçenin Dünü ve Bugünü," *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi, sayı 2 (Kış 2015): 104.*

Muhammed Ali Furuği de Pan-farsizm ideolojisinin savunucularından biri olarak Pehlevi döneminde önemli görevler ifa etmiştir. 1877 yılında Tahran'da dünyaya gelen Furuği'nin menşei Bağdat Yahudilerine dayanmaktadır. Furuği'nin ailesi ticaret maksadıyla İran'a gelerek İsfahan şehrine yerleşmiş ve Müslüman olmuştur. Muhammed Ali Furuği'nin babası olan Muhammed Hüseyin Furuği Zekâil Mülk, Nasıreddin Şah ve Muzafereddin Şah dönemlerinin önemli şairlerinden biriydi. Muhammed Hüseyin'in Nasıreddin Şah'a şiir yazmasının ardından ona Furuği lakabı nispet edildi.

dili ve edebiyatını temel alarak bir ulus inşa ettiği görülmektedir.¹⁴ Tarihsel süreç içinde İran politikaları bu şekilde gelişede Güney Azerbaycan İran Türklüğü ile Türk dünyası arasında önemli bir bağlantı merkezi olamay devam etmiştir. Tebriz, bölgenin enönemli tarihi ve siyasi şehri olarak günümüzde Türk dünyasının milli hareketlerinin odak noktalarından biridir. Güney Azerbaycan'da milli bilinç arttıkça Azerbaycan ve Türkiye ile etkileşim artacaktır. Böylesi bir siyasal ve sosyal etkileşim Türk dünyasını olumlu olarak yansıyacaktır. Bu durum, bölgesel kimlik dinamiklerinin yanı sıra kültürel ve siyasi etkileşimler açısından da önemli bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bu gerçekleri göz önünde bulundurarak İran'da Türk varlığı için mücadele eden Ali Tebrizli, bu topraklarda yetişen düşünürlerden biridir. Milli hükümet, Şah Rıza ve oğlu Rıza Pehlevi döneminde Türk varlığını şahsi imkânlarla ortaya koymuş olan Ali Tebrizli, "Dil ve Edebiyat" kitabı ile İran'da yaşayan Türk milliyetçiliği doktrininin ve teorisyenlerinin öncüsüdür. Eserde Türk birliği ile ilgili düşüncelerini, dönemin edebiyatçılarına nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Bu çalışmada, Ali Tebrizli'nin Güney Azerbaycan Türklerinin milli uyanışı üzerindeki etkisi ve bireysel mücadelesi sonucu "Dil ve Edebiyat" kitabı açıklanmaya çalışılmıştır.

Milli benliğin ve milli şuurun oluşumu ve korunması için yazılı edebiyattan daha etkili olan sözlü edebiyat bu bölgede oldukça etkili bir rolü olmuştur. Güney Azerbaycan Türkleri'nin yazılı edebiyattan çok şifahi edebiyata sahip olduğu bilinmektedir.¹⁵ Bunun farkında olan Ali Tebrizli, Ali Kemali, Hüseyin Feyzullahi, Sarrafi, Hisarlı ve Muhammed Ali Ferzane gibi düşünür ve yazarlar, sözlü halk edebiyatı toplayıp yayınlıyarak, İran Türklerinin milli varlığının korunmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında önemli çalışmalar gerçekleştirdiler.

İran'da Türk Varlığı

İran'ın Fars siyasal kimliğini kazanması 1925 sonrasına denk gelmektedir. Fars adı, gelenekselleşmiş bütün görüşlerin aksine dilsel bir olguyu işler. Bu dil zamanla bürokratik bir zümreyi içine almış ve edebî bir lisanın gelişimiyle de ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır. Ancak İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmeleriyle Fars adı ulusal bir söyleme dönüşmüştür. Farsçılık cereyanının ortaya çıktığı mekân Hindistan'dır. Kültürel bir eğilim olarak Hindistan'da pekiştirilen Farsçılık akımı, İngiltere'nin yoğun desteği ile Orta Doğu, özellikle de İran'da

*Babasının yanında Fars, Arap ve Fransız edebiyatını öğrenen Furuği, 1893 yılında Darülfununa gitti ve eczacılık öğrendi. Ancak daha sonra edebiyata, tarihe ve felsefeye yöneldi. Daha sonraki yıllarda siyasi yönüyle ön plana çıkan Furuği, Rıza Şah'ın ilk ve son başbakanı; Muhammed Rıza Şah'ın ise ilk başbakanıdır. Saltanatın Kaçarlıardan Rıza Şah'a intikalinde önemli role sahip olmuştur. bkz: Zühre Nur Celep, kitap tanıtımı, *Siyasi Hatıralarım I: İran 1930- 1934, Rıdvanbeyoğlu Hüseyin Feride, İRTAD*, sayı 8 (Haziran 2022): 119-132*

¹⁴ Batılı güçlerin misyonerler vasıtasıyla yönetime getirdiği Rıza Şah Pehlevi; hızla İran'da ulus-devlet yaratma sürecini başlattı. Bunun ardından Paniranist teorisyenler tarafından yeni kimlikle Fars yüksek ırk kavramı (نژاد برتر آریایی) ortaya konuldu. Bu ırkçı düşünceye göre İran'da yaşayan herkes, köken olarak Fars'tır. Tarihi olaylardan sonra nüfusun belli bir bölümü Türkleşmiş (Azerileşmiş) veya Araplaşmıştır. Buna dayanarak Rıza Pehlevi Farsça olmayan dilleri yasaklayarak asimilasyon uygulamalarına hızla başlamıştır.

¹⁵ Azizpour Azeroğlu, "İran Türklerinde Sözlü Gelenek Bağlamında Âşıklık Geleneği ve Milli Bilinç," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8, sayı 21, (2020): 143.

yapay bir ulus kimliğinin ideolojisi haline gelmiştir. Fars adı ve bu adın içine aldığı kimlik tıpkı Pers ve Pehlevî tanımları gibi etnik açıdan içi doldurulması güç tanımlardır.¹⁶

19. yüzyıl müsteşriklerin İran gezilerinde hazırladıkları raporlarda bölge konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır. A. Duprenin¹⁷ ve Lady Sheil'in¹⁸ İran'a ilişkin verdikleri nüfus bilgileri oldukça önemli belgelerdir.¹⁹ İbn-i Haldun, Tarih-i İbn-i Haldun eserinde "İran Türklerin yurdu, ancak Fars bilginleri bunu inkâr ediyorlar." ifadesini kullanmıştır. Olearis, XVII. asırda İran'ın çeşitli bölgelerinde Türk varlığını tespit etmiştir. Onun tespitine göre; "Halhal'da Kaçarlar, Marağa'da Hülagü ulusundan Turgaylar, Erdebil'de Kıpçaklar ve Oyratlar, Hoy'da İvalılar, Hemedan kenti ve civarında Kara Koyunlulardan olan Baharlu boyu bulunmaktadır."²⁰

İran'da yaşayan Türkler yalnızca Azerbaycan Türkleri değildir. İran'ın her tarafına yayılan Avşarlar, Bahtiyariler, Halaçlar, Kaçarlar, Karakalpaklar, Türkmenler, Özbekler, Şahsevenler, Kayarlar ve Kaşkaylar, göçebe veya yerleşik şekilde İran'ın çeşitli kentlerinde yaşamaktadırlar. 1925 yılında yönetimi Kaçar Türklerinden devralan Pehlevî ailesi, 1979'daki İran İslam devrimi ile yerini bugünkü yönetime bırakmıştır. İran'ın her tarafına yayılan Türkler daha sonra üç bölgede yoğunlaşmıştır: Kuzey Batı Türkleri (Azerbaycan Türkleri), Kuzey Doğu Türkleri (Horasan Türkleri) ve Güney ile Merkez Türkleri (Kaşkay, Hamse ve İsfahan Türkleri). İran'ın her tarafına yayılan Türkler üç önemli bölgede yoğunlaşmışlardır.

1. Kuzey Batı Türklerini Avşar, Bayat, Begdili, Bayındır, Kıpçak, Halaç, Tekeli, Şamlı, Usanlı, İspirili, Karagözlü, Buçarlı, Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Rumlu ve Ustaclu boyları oluşturmaktadır. Bu boylardan Kıpçak ve Halaçlar hariç diğerleri Oğuz boylarındandır.

2. Kuzeydoğu Türklerinin çoğunu Türkmenler oluşturmaktadır. Ayrıca Geraylı, Temirtaş, Çağatay, Celayir, Karşıkuzey, Avşar ve Bayat boyları da bu

¹⁶ Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü," *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 52 (2008): 2- 3

¹⁷ A. Dupré, *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809* (Paris: J. G. Dentu, 1819), 455-464.

¹⁸ L. Shell, *Glances of Life and Manners in Persia* (London: John Murray, Albemarle Street, 1856), 396- 401.

¹⁹ XIX. y.y da İran'ı ziyaret eden Lady Sheil ve Dupre adlı iki Avrupa seyyahın gözlemledikleri ve yetkililerden aldıkları bilgilere dayanarak İran'daki Türk oymakları hakkında bilgi toplamışlardır. Dupre İran'daki Türk oymaklarını dillerine göre ve Lady Sheil ise bölgelere göre Türk oymaklarının sıralamıştır. Dupre listesinde 39 oymağın adını şu şekilde vermiştir: 1- Avşarlar, 2- Kaçarlar, 3- Mukaddem, 4- Dumbelu (Dümbülü), 5- Türkmen, 6- Kengerlu, 7- Taliş, 8- Kara-Çorlu, 9- Şah-Dullu, 10- Kara-Gözlü, 11- Aynalı, 12- Bayat, 13- Beğ-Dili, 14- Kurd-Beçe, 15- Türkü-Mafi, 16- Kocavend, 17- Abhul-Meliki, 18- Rahimli, 19- Fars-Medanlı, 20- Nasır-Baharlu, 21- Muğanlu, 22- Huda-Bendelu, 23- Hacılar, 24- Şah-Seven, 25- Emranlı, 26- Kara-Hamzalı, 27- Emvarlu, 28- Ustacalı, 29- Sarıcalı, 30- Han-Çobanlı, 31- Civanşir, 32- Koyunlu, 33- Celayir, 34- Halac, 35- Sa'dlu, 36- Bulverdi, 37- Kaşkay, 38- Kurd, 39- Acurlu. Lady Sheil ise irandaki Türk oymaklarını şu şekilde vermiştir: 1- Azerbaycan oymakları, 2- Mazenderan oymakları, 3- Tahran oymakları, 4- Hamse oymakları, 5- Kirman oymakları, 6- Hemedan bölgesi oymakları, 7- Fars bölgesi oymakları, 8- Horasan oymakları, 9- Kirmanşah oymakları

²⁰ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1989).

bölgede yaşamaktadır.

3. Güney ve Orta İran Türklerinde Kaşkaylar, Hamseler, Huzistan Türkleri, Kirman Türkleri ve İsfahan Türkleri yaşamaktadır. Bu bölgelerin yanı sıra İran'ın çeşitli bölgelerinde farklı göçebe Türk boyları da yaşamaktadır.²¹

Horasan Türkleri: Afşar, Bayat, Celayir, Çağatay, Ecirli, Geraylı, Karagözlü, Karşıkuzey, Kazak, Kengerli, Timurtaş, Ustaçlı gibi Türk boylarının birleşip kaynaşmalarından oluşmuşlardır. Horasan'ın kuzeyinde Bocnurd, Deregez ve Şirvan'ın birçok yeri ile Fenderesk, Guçan, İsfereyin, Meşhed, Nişapur, Ramiyan, Sebzevar ve Türbete Haydariye bölgelerinin oluşturduğu Horasan Türklerinin nüfusu iki milyondur. Tamamı Müslüman olup on iki imamı Şia mezhebine bağlıdır. İran'da Azerbaycan Türklerinden sonra en fazla nüfusa sahip olan Türk grubu Türkmenlerdir. İran Türkmenleri, İran'ın Horasan bölgesinde yaşamaktadırlar; bundan dolayı Horasan Türkmenleri olarak da bilinirler. Ancak kendileri yaşadıkları coğrafyayı Türkmen Sahra olarak adlandırmaktadırlar. Oğuz Türklerinin Salur, İmür ve Dodurga boylarından olsalar da bugün Gölken, Yomut ve Teke Türkmenleri adıyla bilinmektedir. Kaşkay Türkleri, Türklerin Kayı boyundan oldukları Kaş-Kayı sözcüğünden türemiştir. Kaşkay Türklerinin kalpaklarında Kayı boyunun damgası bu görüşü güçlendirmektedir. Kaşkaylar, Gomse, Burçin, Ramhormoz, Behbehan ve diğer kentlerde yaşamaktadırlar. Kaşkay Türkleri, İran tarihinde Rıza Şah aleyhine ayaklanmaları ve Tahran'a çıkarma yapmaları ile bilinmektedirler. Ne yazık ki Rıza Şah, onları önce silahsızlandırmış, daha sonra katliamlarına başlamıştır. Avşarlar, Safevi devleti döneminde de Suriye Avşarlarından İran'a göç etmiştir. Avşar Türklerinin İran tarihindeki önemi Nadir Şah Avşar vesilesiyle büyüktür.

Nadir Şah Avşar'ın ölümüyle İran Türkleri arasında büyük bir bozgun yaşanmış, Nadir Şah'tan sonra hanlıkların ayaklanması, İran Türkleri arasında birlik ve beraberliği bozmuş, Türk hâkimiyetini sekteye uğramıştır. İran'ın son Türk hükümdarı Kaçar Türkleri, 1925 tarihine kadar İran'da hüküm sürmüştür. Gence, Karabağ, Horasan, Merv, Esterebad gibi önemli şehirleri elinde bulduran Kaçarlar, Nadir Şah'ın ölümünden sonra ülkedeki karışıklıklardan faydalanarak iktidarı ele geçirmiştir. Bugün Kaçar Türkleri birçok boylarıyla birlikte Gurgan'ın Şovar-Şaku ve Mazenderan eyaletinin Hezar-Cebir bölgesinde yaşamaktadırlar. Karapapaklar, İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan Türkleri içinde yaşamaktadırlar.

Ali Tebrizli'nin Yaşadığı Dönemin Sosyo-Kültürel Durumu

Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan milliyetçi fikir, Osmanlı'nın kuzey ve batı kesimlerinde yer bulmaya başlamıştır. Türkçülük akımının kuzey ve batıda gelişmesinin iki ana sebebi vardır. Birinci sebep, Osmanlı'nın batı kültürü ile iletişiminin bu noktalarda daha çabuk gerçekleşmesidir. İkinci sebep ise yine bu topraklarda Panslavizm akımına verilen mücadelenin karşısında Türkçülük akımı ile durmadır. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyin Zade Alibey, Türkçülük akımının öncülerindendir. Toplum

²¹ Nabi Azeroglu, *Oğuz Türkeri'nin Urumiye Gölü Ağutları* (Ankara: İksad Yayınevi, 2023), 20-22.

teşkilatlanmak için motive edenler, politikacılardan önce düşünürlerdir; çünkü idealist karakterleri vardır ve etkileyici hitabet güçleriyle insanları etkisi altına alırlar.

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle başlayan yeni süreçte kimlik ve kültür gibi sosyal unsurlar uluslararası ilişkilerde yer etmeye başlamıştır. Wendt'e göre kimliklerin ve ulusların toplumsal yapıları, karşılıklı etkileşimi devletlerin çıkarlarını ve dış politikalarını etkilemektedir ve güvenlik sadece anarşinin bir sonucu olarak ortaya çıkmamaktadır. Kimlik, çıkar ilişkisinin olduğu bir yapıda hareket edilir; zira nesneyle ilişkiniz nesnenin sizin için ne ifade ettiğine bağlıdır. Normlar, kurumlar ve diğer içsel ve uluslararası kültürel özellikler, devletlerin güvenlik çıkarlarını etkilemektedir.²² Pratikte görünen bu gerçek, 1990'lı yıllarda karşımıza sosyal konstrüktivizm olarak çıkacaktır. Devlet yöneticileri gerek monarşi gerekse demokratik yollarla toplumsal kimlik örgüsünün sonucunda hâkimiyete gelebilmişlerdir. Aktörler normlar, kurallar ve söylemlerle kendi kimliklerini inşa ettikten sonra etkileşime geçmektedirler. Daha sonra, devletlerin birbirleriyle ilk temasta buldukları zaman bu kimlikler, daha çok iktidarda olan kişilerin sahip olduğu kimliklerdir.²³

İran sahasına gelince; Azerbaycan Demokrat Fırkası 1945 yılında Azerbaycan Türkçesinde eğitimi başlatarak bölge halkının milli benliğini korumakta önemli adımlar atmıştır. Ali Tebrizli bu dönemde anadilinde eğitim alan öğrencilerden biri olarak her zaman bahtiyarlığını dile getirmiştir. Yaşadığı İran coğrafyası; etnik kimlik üzerinden değil, mezhepsel kimlik üzerinden varlığını inşa etmeye çalışmıştır. 1979 Devrimi sonrası, aynı şekilde mezhebi enstrümanlar üzerinden inşa edilen İran kimliği, gerek iç gerek dış politikasını bu kimliğe göre tanımlamış ve uygulamaya koymuştur. Devrim sonrası oldukça radikal söylemler geliştiren İran, değişen hükümetlerin düşünce ve uygulamalarına göre şekillenmiştir. Halktan gelen sokak hareketleri ve demokrasi talepleri, uygulamada meydana gelen sorunlar ve tikanlıklar bazı değişimlerin kapısını aralamış, ancak mevcut sıkı yapı tamamen çözülmemiştir. Ali Tebrizli İran devletinde güç dengeleri bozulduğunda Türklük şuurunun İran'ı yeniden şekillendirmekte önemli olduğunu savunmuştur.

İran yönetimi, asırlar boyunca coğrafyada hâkim olmuş Türkleri, hem nüfus yoğunluğu bakımından hem de tarihi gelişimi bakımından milli birikimi olan en güçlü millet olarak görerek devletin kırılma noktası varsayıp öteki olarak nitelendirmiştir. Pehlevi döneminde ulusal kimlik kavramının temelini Farslar konularak, bölgedeki Azerbaycan Türkleri, Azeri adlandırılmış ve onların Fars ırkından olduğu savunulmuştur. Bu nedenle Türk kimliği gerçeği göz önünde bulundurularak asimilasyon politikaları yürütülmüştür. Öyle ki, günümüze dek rejim değişikliklerine rağmen politikalarını bu temelin üzerine kurmuşlardır.

Pehlevi döneminin başlamasıyla İran'daki Türk varlığı tehdit olarak gö-

²² Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (Bursa: Aktüel, 2024), 397.

²³ Azar Malikahmadov, "İran'da Yaşayan Türklerin Özgürlük Mücadelesi ve Azerbaycan ve İran İlişkilerine Etkisi," (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2023), 4

rülmüş ve yok edilmeye çalışılmıştır. Hâlihazırda da İran Türkleri’nin İran dışındaki Türk topluluklarla gelişecek olan diyalogu İran yönetimine göre güvenlik sorunu teşkil etmektedir. Dugin’e göre “Avrasya’nın merkezinde başlaması muhtemel Türkçülük akımı, Avrasya için büyük tehditlerden birisidir. Bu akımın Azerbaycan’dan başlaması muhtemeldir. Bu yüzden Türkiye ve Azerbaycan arasındaki diyalog kesilmeli; hatta Ermenistan, Rusya ve İran, Azerbaycan’ı bölmeye varacak politikalar izlemelidir.”²⁴

Pehlevilerin iş başına gelmesiyle birlikte İran coğrafyasında bölgedeki tüm tarihi ve coğrafi isimler Farslaştırılmaya başlandı. Farsçanın eğitimde yaygınlaştırılması, çok dilli toplumu bütünleştiren bir güç olarak görüldü. Fars dilinin diğer dillerden temizlenmesi için bir komisyon kuruldu. Türkçe coğrafi ve şehir isimleri Farsçaya dönüştürüldü. Urumiye Gölü, Rezaiye Gölü’ne, Acıçay Telhrod ve Sulduz Nagade olarak değiştirildi. 1937 yılında arazi idari yapısında değişiklik yapıldı.²⁵ Eğitim dili Farsça olduğu için Türk çocuklarının eğitim hayatı olumsuz etkilenmiş ve böylelikle yeni nesil Türklerin yükselmesinin önüne geçilmiştir. İran’ın Ankara Büyükelçisi Ali Furugi İran Dışişleri Bakanlığına yazdığı mektupta İran alfabesinin değiştirilmemesi gerektiğini belirterek “Türkler alfabesini değiştirip Latin alfabesine geçmiştir ve İran Türkleriyle Türkiye’nin ilişkisi tamamen kesilmiştir” diye yazar.²⁶

Edebiyatçılar, yazarlar ve düşünürler, toplumun ruhunu yansıtan, uyandıran ve diri tutan temel unsurlardır. Büyük yazarlar, içinde buldukları tarihi süreci bazen eleştirerek, bazen de yücelterek kendilerine özgün bir tarzla halka anlatırlar. Ali Tebrizli’nin Azerbaycan şifahi destanlarını yeniden yorumlaması ve günümüz durumu ile ilişkilendirmesinin en bariz örneğini Şah İsmail destanında görmekteyiz.²⁷

İran’da Türkler politik sahneden çıkarılmış, yönetim Türk Kaçar Hanedanlığı’ndan Pehlevi sülalesine geçirilmiştir. Bu olayları incelediğimizde, İngiliz yanlı şahısların ve misyonerlerin etkisini görmemiz mümkündür. Yaklaşık yüz elli yıl boyunca İran’a hâkim olan Kaçar Hanedanı’nın sonlandırılması için hazırlıklar Meşruta (Meşrutiyet sözcüğü köken olarak Arapça “şart” kökünden gelir; İran’da Kaçar Hanedanı’ndan Nasıreddin Şah (1831- 1896) ve oğlu Muhammed Ali Şah’ın (1872-1925) döneminde padişahın yetkilerini kısıtlama, meclis ve anayasanın ortaya çıkışıyla sonuçlanan olaylara verilen addır) hareketinin saptırılmasıyla başlamıştır. İlk başta anayasa ve meclisin açılmasını hedefleyen demokratik bir hareket olan Meşrutacılık, misyonerler eliyle sömürgeci güçlerin şom emellerini hayata geçirmelerine dönüşmüştür. Bu dönemde Tahran’dan sonra ikinci başkent

²⁴ Meşdi İsmayilov, *Avrasyacılık Mukayeseli Bir Okuma* (Ankara: Doğubatu, 2011), 168.

²⁵ Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2019), 131.

²⁶ Malikahmedov, *İran’da Yaşayan*, 62

²⁷ Ali Tebrizli 1955 yılında Tahran civarında Türk bölgeleri dolaşarak Türk folklorunun örneklerini toplamıştır. Şah İsmail’in hayatını ve şiirlerini kapsayan iki ciltlik “Şah İsmail” destanı ve “Ash ile Kerem” destanını halktan derleyerek yazıya aktarmıştır. Şah İsmail destanına eklemeler yaparak kendi kurduğu Atropat Yayınevinde yayınlamıştır.

sayılan Tebriz, Meşrutiyet Hareketinin merkezi haline gelmiş, İran'ın olaylara yön veren siyasi başkenti olmuştur. Abbas Ali Ekberoğlu Penahî Makûyi'nin kaleme aldığı "Settar Han Hamaseti" romanı İran'ın siyasi tarihinde önemli bir yeri olan Settar Han Karadağlı'nın hayatı çerçevesinde yazılmış ender eserlerdendir. Eserde dönemin diğer siyasi şahsiyetleri de yer almıştır.²⁸ İran'da yaşanan meşrutiyet dönemine şahitlik eden eser, dönemin toplumsal, siyasi ve kültürel yaşantısını aksettirmektedir.

1804-1828 yılları arasında yapılan İran -Rus Savaşı sonunda İran kaybetmiş ve Türkmençayı Anlaşması imzalandı. Bugün Azerbaycan Türklerinin sorununun temelini oluşturan zincirin ilk halkası Türkmençayı Anlaşması olarak kabul edilmektedir. Bu anlaşmayla Azerbaycan Türkleri Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye ayrılmış, iki ayrı alfabe iki ayrı kültürün etkisinde kalmışlar. Özellikle Güneyde yaşayan halkın Kuzeydeki Azerbaycan ve Türk Dünyasıyla bağı kopartıldı. Türkmençayı Anlaşması'nın üçüncü maddesine göre Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya ilhak edilmiş ve burada bir Ermeni vilayeti kurulmuş, başına Çavçavadze getirilmiştir. Beşinci maddeye göre Kafkas sıradağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün topraklar Rusya'ya bırakılmıştır. Sekizinci maddeye göre Hazar Denizi'nde sadece Ruslar asker bulundurabilecekti.²⁹ Gürcistan Devlet Arşivi'nden elde edilen bilgilere göre, Nahçıvan ve Erivan hanlıkları yerinde kurulan "Ermeni Vilayeti"nde Azerbaycan Türkleri 1828 yılında nüfusun %73,8'ini oluşturuyorsa da 1834-1835 yıllarında bu oran %46,2'ye inmiştir. Bu çoğunluğu Ruslar oluşturmuştur. Amaç bölgeyi tamamen Ermenileştirmektir. Azerbaycan toprakları üzerinde kurulan bu iskân bölgesi ile Rusya Osmanlı Devleti'ne ve Türk Kacar Devleti'ne karşı bir Ermeni tampon bölgesi oluşturmuş, aynı zamanda her istenileni yapmaya hazır bir topluluk yaratmış olmuştur. Yüzyılların Revan'ı, bundan böyle Rus hâkimiyetinde Erivan olarak isimlendirilecekti. 1827'ye kadar Erivan bölgesi Türklerin çoğunlukta bulunduğu bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin ülkesini kapsayan eski bir Türk bölgesiydi. Türklerin yüksek sayıya ulaşan ölümlerinin veya göçe zorlanıp sürülmelerinin, Türklerle Ermeniler arasında yapay nüfus değişiminin, tarihin çeşitli dönemlerinde Ermeniler tarafından yapılmış olan katliamların ve günümüze kadar süren Dağlık Karabağ çatışmasının ciddi biçimde kendini göstermesi göç politikası sebebiyledir.³⁰ Türkmençayı Antlaşması'nda yaşanan acılar ve özlemler halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır. Kuzey Azerbaycan'ın milli şairi Bahtiyar Vahabzade bu ayrılığın ardından duygularını Gülistan Poemasında³¹ yazdığı şiirde dile getirmiştir. Aras Çayı, iki Azerbaycan'ın ayrılık simgesi haline gelmiş ve ona birçok şiir yazılmıştır.

²⁸ Azeroğlu, *Güney Azerbaycan'ın*, 358.

²⁹ Karım K. Suhukurov, *Türkmençay - 1828: Tarixi xronika (İxtisarla)* (Bakü: Çayıoğlu, 2006), 64

³⁰ Emin Şihaliyev, "Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi," *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 4, sayı 1 (2012): 4-6

³¹ Bu eser ilk defa Şekin'in "İpekçi" gazetesinde yayınlanmış, kısa zamanda el yazma şeklinde halkın arasında elden ele gezmiştir.

Güney Azerbaycan'da Türklük mücadelesi veren ve milli şuurun canlı tutulması için çabalayan en önemli isimler Ali Tebrizli, Ali Kemal, Muhammed Ali Ferzane, Hüseyin Feyzullahi ve Hemid Telimhanlı gibi aydınlar olmuştur. O dönem Türkçülük hareketleri uğruna bu aydınlar, Türkçülük suçlamasıyla hapse atılmış ve yoğun baskılara maruz bırakılmışlardır. İran'da milli şuurun yükseltilmesi, temellerini Azerbaycan Demokrat Fırkası'ndan sonra bu kişilerin özverileriyle atmıştır. Türkçülük hareketinin temel kaynaklarından biri olarak nitelendirilebilecek olan "Dil ve Edebiyat Kitabı" ile Ali Tebrizli'nin eserlerinin izleri günümüze ulaşmış olmasına rağmen, bu eserler Türk Dünyasında yalnızca entelektüel çevreler tarafından tanınmaktadır.

Azerbaycan Demokrat Fırkasının Kültürel Faaliyetleri ve Ali Tebrizli

Ali Tebrizli, 25 Haziran 1929'da Tebriz'in Münecim mahallesinde doğmuştur. İlk ve orta öğretimini Tebriz'de almıştır. 1940'lı yılların başında Rıza Şah'ın Almanya ile yakınlaşmasını gören SSCB ve İngiltere, 25 Ağustos 1941'de ülkeye müdahale kararı almışlardı. Bu tarihte SSCB Kuzey'den ve İngiltere Güney'den aynı anda İran'ı ve Rıza Şah'ı devirmiştir. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın yönetimi, Azerbaycan'da ele almasıyla milli hükümet kurulmuştur.

13 Haziran 1946 tarihinde Tebriz'de İran hükümeti ile Azerbaycan Demokrat Fırkası arasında 10 maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Antlaşmada, Azerbaycan Meclisi'nin Eyalet Konseyi'ne dönüştürülmesi; eyalet hazinesinin %75'inin Azerbaycan'da kalarak kalan kısmının Tahran'a verilmesi; Türkçe'nin ve Farsça'nın resmi diller ilan edilerek her iki dilde eğitim yapılması; Azerbaycan hükümetince müsadere edilen toprakların köylülere dağıtılması; seçim yasalarının değiştirilerek nüfusa dayalı parlamenter temsilcilik prensibine göre yeniden düzenlenmesi gibi konular yer almakta olup, Azerbaycan Hükümeti için büyük bir başarı sayılabilir. Ali Tebrizli'nin çocukluk dönemine denk gelen bu yıllar, Güney Azerbaycan Türklerinin müstakil ve özgürlük dönemiydi. Bir yıl süren bu dönemde birçok kültürel çalışmaya imza atılmıştır. Ali Tebrizli bu dönemde anadili olan Türkçe eğitim aldığı için onun yaratıcılığında önemli bir etki bırakmıştır.

1945-1946 Güney Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kültürel faaliyetleri sonucunda Güney Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin canlandığını görmekteyiz. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesinde 50'ye yakın gazete ve dergi yayınlanmış, okullara Türkçe ders kitapları basılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Tebriz'de Azerbaycan Türkçesinde yayın yapan bir radyo istasyonu açılmıştır. Tebriz Üniversitesi'nin temelleri atılmıştır. Azerbaycan Türklerinin milli kahramanları olarak kabul edilen Settar Han ve Bağır Han için Tebriz'de anıtlar dikilmiştir.

Demokrat Fırkası döneminde kültürel ve ekonomik alanda reformlar bu şekilde sıralanabilir:

1) Azerbaycan Türkçesi devletin resmî dili ilan edilerek devlet kurumlarında ve okullarda kullanılmaya başlanmıştır.

2) İlkokul öğrencileri için altı ciltlik “Ana Dili” adlı ders kitabı yayımlanmıştır.
3) Tebriz Üniversitesi’nin temeli atılarak, Türkçe eğitim-öğretime başlanmıştır.

4) Tebriz Radyosu kurulmuş ve Azerbaycan Türkçesinde yayınlar yapılmaya başlanmıştır.

5) Azerbaycan Demokrat Partisi’nin resmi organı olan Azerbaycan Gazetesi, sosyal, siyasi ve edebi konularda makaleler neşretmeye başlamıştır.

6) Azerbaycan Türkçesinde kitaplar, dergiler ve gazeteler yayınlanmıştır.

7) Tebriz şehrinde Kuzey ve Güney Azerbaycan şairlerinin katılımıyla bir şairler meclisi oluşturulmuştur.

Güney Azerbaycan’ın ünlü Türkologu Cevad Heyet “Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı” eserinde 1945 yılındaki kültürel faaliyetlere değinerek o dönemde derlemelerin yapıldığına işaret etmiştir.

“Təbrizdə 1324-də (1945) demoqrat hökuməti zamanında ana dilimiz və ədəbiyyatımız məktəblərdə rəsmən oxunmağa başladığı zaman folklor nümunələri də toplanmağa başlanmışdır.”³²

Ancak Azerbaycan Demokrat Fırkası hükümetinin ömrü bir yıldan fazla sürmedi. 1946 yılında şah ordusunun Güney Azerbaycan’a asker yürütmesiyle sona erdi. Bunun sonucu binlerce yazar, şair ve düşünür yurdu terk etmeye zorlanmış, geride kalan kişiler idam edilmiştir. Bunların yanı sıra Güney Azerbaycan’da Türkçe kitapların yakılması, dergi ve gazetelerin yasaklanmasıyla Güney Azerbaycan Türkleri tam anlamıyla bir kültürel soykırıma maruz kalmışlardır. Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın düşüşüyle elde edilen kazanımlar kaybolmakla kalmamış, derinleşen ekonomik kriz ve merkezi hükümetin izlediği ekonomi politikası sonucunda ekonomide bir durgunluk ve düşüş yaşanmıştır. Merkez yönetimin eşitsiz davranışlarıyla Azerbaycan bölgesi her geçen gün fakirleştirilip zayıflamıştır. Bu yüzden Azerbaycan Türkleri İran’ın gelişmiş sanayi bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Ali Tebrizli ve ailesi de bu yıllarda Tahran’a göç edenler arasında olmuştur.

1979 Pehlevi diktatörlüğünün yıkılışıyla oluşan geçici özgürlüklerden faydalanarak Türkçe yayınlanan kitap ve dergilerin yayınlanmasında bir patlama görüldü. Güney Azerbaycan Türklerinin düşünür ve yazarları kendi imkânlarıyla Türkçe kitap, dergi ve gazete çıkardılar. Ancak bu dönem de uzun sürmedi, İran İslam Cumhuriyeti anayasasınının 15. maddesi tamamen göz ardı edilerek Türkçe yazılan kitaplar toplatıldı, Türkçe yazarlara baskı ve eziyetler yeniden başlatıldı. Böylelikle şah diktatörlüğünün yerini şeyh diktatörlüğü almış oldu. Bu dönemde milli hareketçilerin bireysel kültürel faaliyetleri gelecek nesillerin yetiştirilmesi için oldukça önemliydi. Güney Azerbaycan milli hareketçilerin başında gelen ve milli hareketin A evresini oluşturan Taqi Zehtabi, Mehmed Ali Ferzane, Ali Tebrizli, Ali Kemali, Hüseyin Feyzullahi ve Hemid Telimhanlı gibi şahsiyetler, kendi çabalarıyla yayımladıkları eserlerle dönemin ağır şartla-

³² Cevad Heyet, *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, (Tahran 2010).

rında Türk kültürünü canlı tutmayı başarmışlardır. Bu önemli bireylerin yetiştirdiği kişiler, sonraki dönemlerin (B evresinin) elemanlarının yetiştirilmesinde büyük rol oynamışlardır. Tağı Zehtabi'nin yazdığı "İran Türklerinin Tarihi" eseri milli benliğe dönüşte, Ali Tebrizli'nin "Dil ve Edebiyat" eseri, Hüseyin Feyzullahi Alırza Zihak ve Telimhanlı'nın Tebriz'de çıkardıkları Ulduz, Dede Korkut dergileri, Hüseyin Düzgün'ün çıkardığı "Koroğlu", "Yoldaş" gibi Türkçe yayımlar Güney Azerbaycan Türklerinin benliğini korumalarında ve milli uyanışında önemli etki yapmışlardır. Bu dergilerin yazarları daha sonra Tahran'da çıkan Varlık dergisinin yazarları olarak görülmektedir. Cevat Heyet'in öncülüğünde yayımlanan Varlık Dergisi, milli yazarların başkentte bir araya gelmesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Ali Tebrizli, hayatını İran coğrafyasında Türkçülüğün korunmasına adanmış ve yasak dönemlerde kurduğu Atropat Yayınevi'nde Türkçe yayımlar hazırlamıştır. İran şovenizmine karşı çıkmasının yanı sıra Türk seçkinlerinin giyim kuşam, yeme içme, ev dekorasyonu gibi şahsi, gündelik meşgalelerle uğraşmasına da karşı çıkmıştır. Ali Tebrizli'ye göre bu arzular, milli kültür ve bağımsızlık gibi duygulardan tamamen uzak ve yeni nesillere milli kültür namına bir şey bırakmayan toz taneleri gibiydi.

Ali Tebrizli'nin "Dil ve Edebiyat" kitabı 2010 yılında Said Muğanlı'nın editörlüğünde yeniden yayımlanmıştır.³³ Ali Tebrizli, 1948 yılında kitap yayıncılığına başlamıştır. Önce Babek-i Hürrem, daha sonra Atropat Yayın Evi'ni kurmuştur. İlk olarak Azerbaycan Türkçesiyle yazılan kitapları yayımlamıştır. Yazar, defalarca Pehlevi döneminde Türkçülük suçundan tutuklanmış ve yayınevi kapatılmıştır.³⁴ Türkçülük yolunda kendi evini satıp Aliğa Vahid'in kitabını çıkaran Ali Tebrizli, 1998'de vefat etmiştir.

Ali Tebrizli'nin Dil ve Edebiyat kitabı, millet ve milliyetçilik adına büyük bir başarıdır. Bu eser Güney Azerbaycan Türkleri için Türkçülüğün ve milli öze dönüşün kurucusu olup, günümüzdeki uyanışın tohumlarını ekmiştir. İran- Fars baskısına maruz kalan Türk milletinin milli benliğini kaybettiği dönemde bir haykırış sesidir. 2 Şubat 1998 yılında vefatının ardından vasiyeti üzerine Tebriz'de Vadi Rahmet Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedilmiştir. İran'da yaşayan Türkler arasında milli ruhu ve milli hissi canlı tutmak için çalışan büyük düşünür, Güney Azerbaycan Türklerinin uyanışında etkili olan başarılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ali Tebrizliye göre: "İran kelimesi bir coğrafi ad olarak belli bir kavme ait değildir. İran'da Araplar, Türkler, Kürtler, Türkmenler ve Farslar yaşar. Ancak Farslara ev sahibi, başkalarına kiracı statüsü verilemez. İran Türkleri Azerbaycan Türkü olarak kafese kapatılamaz. Başkaları bize Türk demekten çekinmiyor, bizimkiler cin Bismillah tan korkar kimi korkmaktadır. Çünkü kendilerine itimatları yoktur ya da bir yerden destur veya emir almaktadır."-

³³ Nesib Nesibli, "Tebrizli Ali'nin Feryadı," *Misak*, 16.05.2022, Erişim tarihi, 01.09.2024, <https://millidusunce.com/misak/tebrizli-alinin-feryadi/>

³⁴ Pervane Memmedli, *XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan Edebiyatının Öncüleri-1* (İstanbul: Ötüken Yayınları,1999), 199-200.

³⁵Milletlerin gelişimi ile ilgili çalışma yapan Hroch'a göre "milletlerin uyanışı üç evrede olmaktadır. A Evresinde yerel dil bağlamında bir akademik ilgiden; B Evresinde modern anlamda millet kavramının metinlerde (gazete, dergi) ve tartışmalarda tezahür etmesine olanak sağlayan yurtseverlik canlanışından; C Evresinde ise artık milli hareketin kitleselleşmesinden bahsedilebilir."³⁶ Ali Tebrizli, millet oluşumunda kitleselleşmesini sağlamıştır. Milletlerin uyanışında B evresinden C evresine geçişte yer alan Ali Tebrizli, halka inmiş öze dönme hareketinin ateşini yakmış ve arkasında Türklüğe inanan çok sayıda genç ve akademisyen bırakmıştır. Turancık fikrinin önemli düşünürlerinden Ali Şamil Hüseyinov, akademik çevrelerce tanınan isimlerinden biridir. Nesib Nesibli, Ali Tebrizli'den ilham alan akademisyenlere örnek gösterilebilir. İran Türkleri için rönesans (yeniden doğuş) hareketini başlatan Ali Tebrizli, *Dil ve Edebiyat* kitabında;

*Türk olduğunda kimse bugün çışmasını daha
Olmaz bir özge biz kimi candan yanan bize
Tebrizli'nin bugün dileği özge şey değil
Birlik olursak ortada düşmez talan bize³⁷.*

Sahende için yazdığı şiirde birlik olunduğunda düşman bize zarar veremez ve bizim bizden başka dostumuz yoktur diye belirtmektedir.

Ali Tebrizli yazılarında "şu bölgenin Türkü" ya da "bu bölgenin Türkü" dememiştir, sadece "Türk" demiştir. Zira Ali Tebrizli için Türklük birdir. Azerbaycan Türkü, Türkmen ya da Özbek Türkü, sonradan oluşan ve Türkleri kafese kapatan bir olgudur.

Acı tahkir, keskin ayrımcılık öz yerinde özün tanımak isteyen milletlerin yanında büyük bir ilim, unutulmaz bir tarihtir. Derin derin tecrübe, düzgün düzgün ibret almak her bir kıskırıktan, her bir atılıp düşmekten ve her bir silah-tan güçlüdür.

Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere varlığımızın temeli, binlerce yıllık birikim ve devlet kurma tecrübesine sahiptir. Bu tecrübe, kılıçtan keskindir ve feraset sahibi milletlerin özelliğidir.

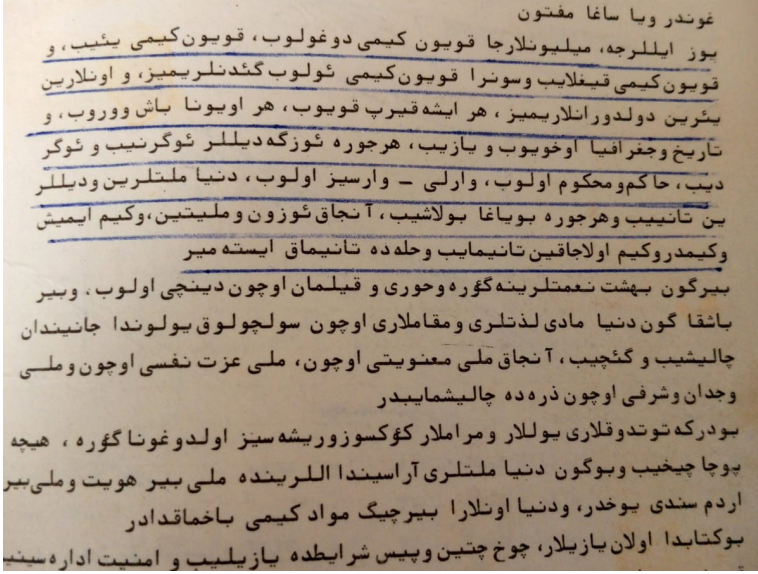
Kitabın girişinde "Bir Neçe Söz" bölümünde Ali Tebrizli'nin tüm kaygılarının yansıdığını görmekteyiz.

³⁵ Nesibli, *Azerbaycan Tarihi*, 571

³⁶ Bünyamin Bezci ve Orkhan Valiyev, "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunda Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi," *Bilgi*, no. 98 (2021): 54

³⁷ Əli Tebrizli, *Dil ve Edebiyat* (Tahran: Güneş, 2007), 13.

Resim 1:

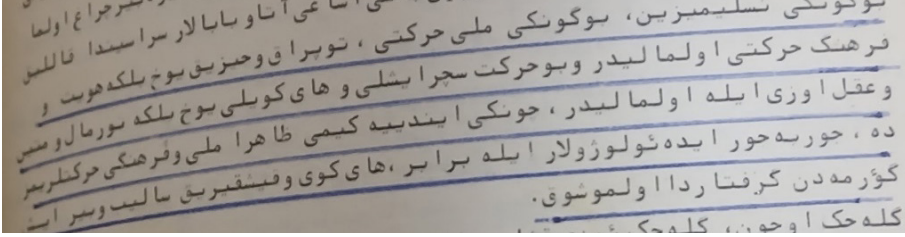
Gözəl Türk dilimizdə, İndiyə kimi yüz illərcə nə bir yazı və kitab yazılmayıb və nədənsə milyonlarca fətih və əsir Türklərin kafasından bu höviyyət və ərđəm üçün heçbir düşüncə keçməyib və hələ bugün olub ki bu kitabı çoxda alqışlasınlar. Çünkü bu kitabda mövcud olan sözlər və məruzətlər nə sol asılıdır nə də sağdan. Həlbuki bugün Türk sola vurgundur və sağa məftun. Yüz illərcə, milyonlarca qoyun kimi doğulub, qoyun kimi yeyib və qoyun kimi gırlayıp və sonra qoyun gibi ölüp gedänlerimiz və onların yerini dolduranlarımız hər iş qıp qoyup hər oyuna başvurup, tarix və coğrafiya oxuyup və yazıp hər cürə özgə dillər öğrätip hâkim və mähküm olup, varlı varsız olup dünya millətlərinin dillərini tanıyıp və hər cürə boyagə bulaşmış, ancaq özünü və millətini kimmiş və kimdir və kim olacağını tanımayıp və hələ detanımak istemir bir gün cennet için dinci olup və bir başqa gün dünya ləzzetleri və məqamı üçün solculuq yolunda canınnan çalışıb və keçip, ancaq milli mənəviyəti üçün milli izzət nəfsi üçün və milli vicdan və şərafı üçün zərrəcə çalışmamışdır. Budur ki tutduqları tutduqları yollar və meramlar köksüz və riyəsesiz olduğuna göre heç puça çıxıb və bugün dünya millətləri arasında əllərinidə milli bir hüviyyət və milli bir erdem səndi yoxdur və dünya onlara bir çiğ məvvad kimi baxmaqdadır.³⁸

Bu yazıda Ali Tebrizli'nin dünya görüşü açıqça ortaya konmuşdur. Yazıda belirttiği gibi İran Türkleri ya sağcı ya da solcu olarak ayrılıp birlik oluşturmakta zorlanmışlardır. Bir kısım ise tamamen şahsi çıkarları için siyaset gütmüş ve taraf tutmamışlardır.

³⁸ Tebrizli, *Dil ve Ədəbiyyat*, 10.

Ali Tebrizli'ye göre tek ortak payda Türk olmaktır. Ali Tebrizli'nin yazılarının asıl amacı Fars şovenizmi ve Aryan ırkçılığına karşı koymaktır. Bunun karşısında sert bir tutum sergilemektedir.³⁹

Resim 2:

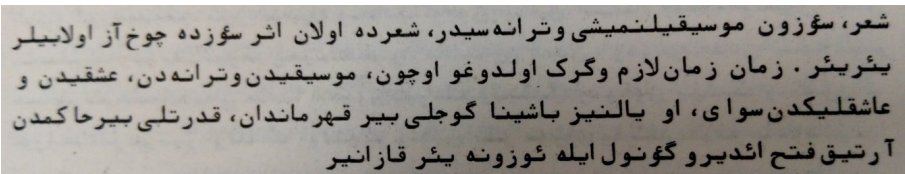

Bu günkü milli hərəkat topraq və cızıq yox bəlkə hüviyyət və fərhəng (kültür) hərəkatı olmalıdır. və bu hərəkat sıçrayışlı və hayküyü yox bəlkə normal və mətin və aqıl üzüyle olmalıdır. Çünki indiyə kimi zahirən milli və fərhəngi (kültürəl) hərəkatlarımız də cür bə cür (türlü) ideolojilər ilə bərabər hayküy və qışırıq salıb və bir iş görmədən də giriftar (tutsak) da olmuşuq.⁴⁰

Ali Tebrizli'ye göre bu coğrafyada yaşayan Türkleri bir arada tutmak için şiir ve söyleyiş güzelliği önemlidir. Dönemin edebiyatçılarının en büyük hatasının tekrar ve taklit olduğunu belirtmektedir. Kimlerin şair olması gerektiğini ve şiirin insanları nasıl etkilediğini anlatır; çünkü şiir ve gazel ruha dokunur ve toplumu teşvik edici hisler uyandırır. İyi devlet yönetimini anlatan Kutadgu Bilig kitabında Yusuf Has Hacib, “şairlerin dili kılıçtan keskindir, kalplerinin yolu ise kıldan incedir” der. Şairler ve şiirler halkı motive etmek için önemlidir ve toplumu yönlendirme yeteneğine sahiptirler.

Ali Tebrizli'ye göre şiir yazmak için derin bir zevk, aydın bir duygu, alçak bir gönül ve açık bir dil gereklidir. Çokça okuyup usul ve kaide bilmek gerekir. Ali Tebrizli şairi tanımlarken:

Resim 3:

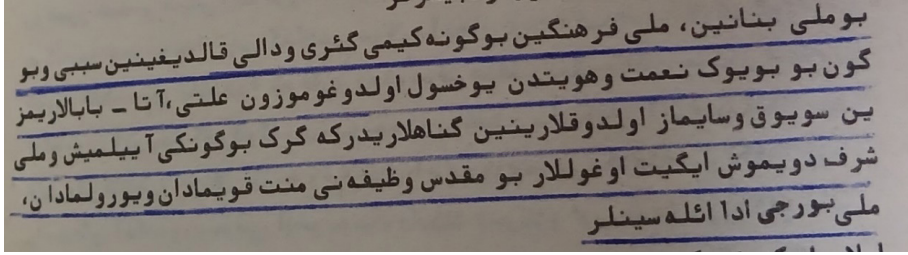
Şeir, sözü'n musikilənmiş və tərənəsidir. Şeirdə olan əsər sözdə çox az ola bilər yer yer. Zaman zaman lazım və gərək olduğu üçün musiqidən və tərənədən, eşqdən və aşılıqdan suvayı, o yalnız başına güçlü bir qəhrəmandan, qüdrətli bir hakimdən artuq fəthədir və gönül ilə özünə yer qazanır.

³⁹ Nesibli, “Tebrizli Ali'nin Feryadı”

⁴⁰ Tebrizli, *Dil ve Ədəbiyyat*,

Ali Tebrizli'ye göre eleştiri güzel ve önemlidir, dikkate alınmalıdır. Ancak şair öyle bir usul geliştirmelidir ki, sadece kafiyeli ve ahenkli, ancak sığ kelimeleri bir araya getirmeden öte olsun ve toplumu uyandıracak, musiki gibi uyumlu ve bütünlüğü olan düşünülmüş takdire gerek duymasın. Bunun şiir içinde, özümüzden beslenip çağdaş söylemler geliştirerek geçmiş ve gelecek ile halef selef gibi birbirine bağlı olması gerekmektedir. Bugünkü Güney Azerbaycan milli kültürünün geri kaldığı konusunda öz eleştiri yaparak bu şekilde açıklamaktadır:

Resim 4:

“Bu milli binanın milli ferhengin (kültür) bu güne kimi geri kaldığının sebebi, ve bu gün bu büyük nimet ve hüviyetten yoksul olduğumuzun sebebi, babalarımızın soyuk ve saymaz olduklarının günahlarıdır ki gerek bugünkü ayılmış ve milli şeref duymuş yiğit oğullar, bu mukaddes vazifenin minnet koymadan ve yorulmadan milli borcu eda elesinler.”

İran Türklüğünün uyanış hareketinin kurucularından olan Ali Tebrizli'nin en büyük hayali, Türklüğün birleşmesi ve öz değerlerinden ilham almasıdır. Ona göre yol ne sağcılıktır ne solculuk ona göre tek bir gerçek vardır Türk olmak.

*İsterse bir düşman ona karşı durmayın
Hak ordusundan olmasın hiçbir uzağa ilim
Tebrizli, eyler onda güvenler ki özge renk
Bilsin ne dir ki tutmasın hiçbir buyca ilim
Getmez bir özge izlere coşmaz vefa yolum
Çün milli yol bilirki ne soldur ne sağ ilim.*

Yaşamın her alanında varlık mücadelesi vermeye çalışan Türkler için öğüdü ise Türklerin milli kimliklerine sahip çıkmasıdır. Aşağıdaki ifadeleri bu yargımız da desteklemektedir:

“Bugün Türk bunu bilmelidir ki Türk olduğun ve kim olup ve olacağın bilmeyene kadar gelecekte olan meşrutiyetlerde de ona yetişen miras ve ona kalan yadigâr fakat ve fakat kesaletli yerler ve toz basmış kabirler olacaktır.”

Güney Azerbaycan Türklerinin Milli Uyanış Sürecinde Ali Tebrizli

İran Türklerini etrafında toplamayı başaran Ali Tebrizli çok mücadele etmiş ve birçok baskıya maruz kalmıştır. O dönemde yetiştirdiği ve etkilediği kişiler, günümüzde yeni nesiller yetiştirmektedir. Dil ve Edebiyat kitabı, sadece İran Türkleri için değil, Türk dünyası için rönesans hareketinin başlangıç noktası sayılabilir. Türk milleti, köklü bir millet olarak kültürel değerlerinden ve benliğinden ayrılmayarak yeniden dirilebilir. Ali Tebrizli şifahi Türk kültürünü yazılı edebiyata aktararak milli edebiyatın temellerini atmıştır.

Avrupa'da Milli Uyanış⁴¹ adlı eserin yazarı Miroslav Hroch'un milli uyanışta A evresini oluşturan kişiler olarak oldukça önemli bir işlevleri olmuştur. Miroslav Hroch, milli hareketin gelişimini üç temel dönemde şöyle adlandırmıştır: A Evresi: Akademik ilgi dönemi, B Evresi: Yurtseverlik ajitasyonu dönemi, C Evresi: Milli hareketin kitleleşmesi. A evresinde araştırmacılar etnik gruba yönelik akademik bir ilgi duyar ve onun geçmişini keşfeder. Miroslav Hroch, milli uyanışın kitleleşmiş milli hareketin başlangıcından önceki milli ajitasyon dönemine önem vermekte ve bu evredeki kişilerin rolünün ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Milliyetçi entelektüellerin, yayınların ve derneklerin uluslaşma yolundaki devamlılıklarının önemi büyüktür. Ali Tebrizli, Hroch'un belirlediği A evresinde önemli kişilerden biri olarak dönemin şartlarına göre büyük işlere imza atmıştır. Yasak olmasına rağmen kendi kurduğu yayınevinden çıkardığı Türkçe kitaplar o dönemin nadir Türkçe kitaplarından. Aslı ile Kerem, Şah İsmail, Köroğlu Destanı, Aliağa Vahit'in Külliyyatı, Azerbaycan klasik Edebiyatı Mecmuaları, Fuzuli Divanı, Salman Mümtaz'ın Şiirleri, Azerbaycan Türkçesinde bu kitaplar halk arasında büyük etkiler uyandırmış ve B evresinin altyapısını oluşturmuştur.

Rus tarihçi Lev Nikolayeviç Gumilyov'a ait "Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri" adlı kitabında bahsedilen "passionerlik"⁴² kavramı, milletlerin büyümesini ve yaşamasını sağlayan oldukça önemli bir kavramdır. Gumilyov, passioner kavramını köklerinden aldığı ilham ile bir milletin varlığını etkileyen liderler için kullanır. Metehan ve Büyük İskender örnek olarak verilebilir. Ancak Gumilyov, passionerlerden bahsederken ressamlar, şairler, öğretmenler, emektar askerler ve benzerlerinin de sistemde yer almaları gerektiğini, sistemin bütünüyle birleşmesi gerektiğini vurgular ve halkı bir ideoloji, düşünce ve hareket çevresinde toplayabilmek için sanatın kesinlikle şart olması gerektiğini savunur.⁴³

İran Türklerinin milli kimliklerini koruması hususunda Ali Tebrizli'nin vermiş olduğu mücadele, Gumilyev çalışmalarında vurguladığı "sistem içindeki passionerlere" örnek teşkil etmektedir. Ali Tebrizli, sadece İran Türkleri için değil, aynı zamanda Türk Dünyası için de şair, yazar, düşünür ve bilim

⁴¹ Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 33.

⁴² Passioner kelimesi Latince kökenli passion tutku kökünden gelmektedir.

⁴³ Lev Nikolayeviç Gumilyev, *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, Çev., Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2004), 311.

adamıdır. 1998 yılında vefat eden Tebrizli, yetiştirdiği öğrencileriyle bir ekol oluşturmuştur. Onun “Dil ve Edebiyat” kitabı, Türk dünyası açısından güncelliğini koruyan bir yapıt olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Gumilev passioner olarak ifade ettiği tutkulu bireyler, ülkelerin zor dönemlerinde ortaya çıkmaktadırlar. Bu kişiler, sorunları tespit etme, çözme, sorumluluk alma ve ortak hedefler etrafında toplumu bir araya getirme yeteneklerini cesaretle sergilerler. Ancak, halkların yükseliş dönemlerinde, yetenekli bireylerin daha konforlu bir yaşam sürme arzusuyla kimliklerinden vazgeçtikleri gözlemlenmektedir. Bu durum, ülkelerin en parlak dönemlerinde tutkulu bireyler yetiştirememesi sonucunu doğurmaktadır. Ali Tebrizli, Türk varlığının korunması için mücadele etmekten geri durmayan Güney Azerbaycan’ın idealistlerinden biridir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’nin yüksek düzeydeki etkisi ile dönüşen İran’da Türk yönetimi tasfiye edilmiş ve kurulan yeni İran devleti Fars temellei üzerine bina edilmeye başlamıştır. İnceleme konumuz olan Ali Tebrizli bu ağır dönemin tanığı bir Güney Azerbaycan aydını olarak neşrettiği “Dil ve Edebiyat” eseriyle Farslaştırma ve asimilasyona karşı durmaya çalışmıştır. Hayatını Türk milli kimliğinin devamlılığına adanmış, İran Türklerini uyandırmaya çalışmış ve bu uğurda zorluklar yaşamıştır.

Ali Tebrizli’nin “Acı tahkir, keskin ayrımcılık öz yerinde özün tanımak isteyen milletlerin yanında büyük bir ilim, unutulmaz bir tarihtir. Derin derin tecrübe, düzgün düzgün ibret almak her bir kışkırdıktan, her bir atılıp düşmekten ve her bir silahtan güçlüdür.” sözü onun genel dünya görüşünü de izah etmektedir. Ali Tebrizli, 1988’de vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine Tebriz’de Vadi Rahmet Mezarlığı’ndaki aile kabristanına defnedilmiştir.

Kaynakça

- Arı, Tayyar. Uluslararası İlişkiler Teorileri. Bursa: Aktüel Yayınları, 2024.
- Attar, Aygül. “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü.” Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, sayı 52 (2008): 1- 40
- Azeroglu, Azizpour. “İran Türkerinde Sözlü Gelenek Bağlamında Âşıklık Geleneği ve Milli Bilinç.” *Avrasya Araştırmaları Dergisi* 8, sayı 21 (Mart 2020):140-150.
- Azeroglu, Nabi. “Güney Azerbaycan’ının Tarihi Romanı Setteahan Hamaseti.” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 130, sayı 257 (Nisan 2022): 357-382.
- Azeroglu, Nabi. *Oğuz Türkleri’nin Urumiye Gölü Ağıtları*. Ankara: İksad Yayınları, 2023.
- Bezci, Bünyamin ve Orkhan Valiyev. “Ahundzade’de Millet Fikrinin Oluşumunda Miroslav Hroch’un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi.” *Bilig*, sayı 98 (Temmuz 2021): 49-74.
- Celep, Zühre Nur. *kitap tanıtımı Siyasi Hatıralarım I: İran 1930- 1934*. by Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede. *İRTAD*, sayı 8, (Haziran 2022): 119-132. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2428976>
- Dupré, A. *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809*. Paris: J. G. Dentu, 1819.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükselişi ve Düşüşleri*. Çev., Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınevi, 2024.
- Hambly, Gavin R.G. “The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921—1941.” içinde *The Cambridge History of Iran Volume 7 From Nadir Shah to the Islamic Republic*. Ed. Peter Avery, Cambridge: Cambridge University Press 2008, 213-244
- Heyet, Cevad. *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*. Tahran, 2010.
- Hroch, Miroslav. *Avrupa’da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- İbrahimov (Şahin), T. R. *İran’da Siyasi Cemiyetler ve Teşkilatların Yaranması ve Onların Faaliyetleri*. Bakü, 1967.
- İsmayilov, M. *Avrasyacılık: Mukayeseli Bir Okuma*. Ankara: Doğubatu Yayınları, 2011.
- Karadeniz, Yılmaz. “İran’ın Bağımsızlığının Curzon’a Teslim Edilmesi 1919 İngiltre-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk,” *Turkish Studies* 6, sayı 3 (2011): 1021-1027.
- Karadeniz, Yılmaz. “İngiltere’nin İran’da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi’yi İktidara Getirmesi (1921).” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sayı 27 (2013): 292-306.
- Kazemivand Niar, Arash. “İran’da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği.” *Art- Sanat*, sayı 11 (Ocak 2019): 255- 274. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.11.0012>
- Köprülü, Fuat. *Edebiyat Araştırmaları I*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.
- Malikahmedov, Azar. “İran’da Yaşayan Türklerin Özgürlük Mücadelesi ve Azerbaycan ve İran İlişkilerine Etkisi.” Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2023.
- Memmedli, Pervane. XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan Edebiyatının Öncüleri-1. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999.

- Nesibli, Nesib. *Azerbaycan Tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.
- Nesibli, Nesib. “Tebriqli Ali'nin Feryadı,” *Misak*. 16.05.2022. Erişim tarihi, 01.09.2024.
<https://millidusunce.com/misak/tebrizli-alinin-feryadi/>
- Shell, L. *Glipses of Life and Manners in Persia*. London: John Murray, Albemarle Street, 1856.
- Şihaliyev, Emin. “Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi.” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 4, sayı 1 (2012): 7-24
- Şükürov, Karım K. *Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (İxtisarla)*. Bakı: Çaçıoğlu, 2006.
- Tebriqli, Əli. *Dil ve Ədebiyyat*. Tahran: Güneş, 2007.
- Temizyürek, Fahri ve Emrah Boylu. “İran'da Türkçenin Dünü ve Bugünü,” *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (Kış, 2015): 95-106.
- Be monāsebat-e sālgard-e koodetā-ye 3 Esfand 1299. 23.02.2015. Erişim tarihi: 01.09.2024. https://www.shahbazi.org/pages/Coup1921_Ironside.htm
- Reportarhā: Tavahhum-e to'te ya vāqe'iyat-e tārikhī? 25.07.2013. Erişim tarihi: 01.09.2024. https://www.shahbazi.org/pages/Reporters_Sokhanvar_Nasime_Bidari.htm
- Seir-e tārikhī-ye takvin-e roshanfekrī der Irān, 23.01.2010. Erişim tarihi: 01.09.2024. <https://www.shahbazi.org/pages/Intelligentsia.htm>
- Sir Ardeshir Reporter Servis-e Ettlā'āti-ye Britāniyā va Irān. 30.11.2009. Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Reporter_Ardeshirj1.htm

Extended Abstract

The Language and Literature Book by Ali Tabrizli, an Intellectual from South Azerbaijan

Iran was under Turkish rule until 1925. After this date, it began to acquire a new identity as a result of the Anglo-Persian coup. This geography is a thousand-year-old Turkish homeland that has hosted the Ghaznavids, Seljuks, Khwarezmians, Safavids, Afshars, and other Turkish communities. There are many historical documents regarding the presence of Turks in the region. In the last century, despite efforts to create an artificial society through the Persian/Tajik language in the area and attempts to erase Turkish traces, a national awakening and a return to ethnic identity have been observed in South Azerbaijan. The Turkish population in the region, which has been subjected to social and cultural genocide, has managed to preserve its identity and continue its national awakening. This situation has not emerged solely as a result of cultural studies. The national awakening of South Azerbaijani Turks has also influenced other Turkish communities in Iran, and a process of returning to ethnic identity has begun among Turks living in the region. The overlap of Russian and British colonial policies in Iran led to the exclusion of the Turkish population from politics in the region. Following this situation, starting in 1920, Britain began preparations for a coup to bring a government based on Persian-Tajik ethnic identity to power, effectively ending the Turkish dynasty. Reza Pahlavi was chosen for this new government. As a result of the government coup carried out in 1921, Seyid Ziya was appointed as president, while Reza Khan was appointed as the Minister of War. In 1923, Reza Khan was elected to the position of Prime Minister. After five years of intense British intelligence work, the Qajar dynasty was abolished in 1925, and the Pahlavis, who adopted Persian nationalism as a political goal and declared Iran a complete colony of England, came to power. Reza Shah Pahlavi is recognized as the founder of the first national Persian state. Reza Shah's political understanding is based on the foundations of Pan-Iranism and Pan-Persianism. In this context, the rapid Persianization of ethnic identities outside of Persians in Iran and the elimination of non-Persian elements in Iran have been targeted. To this end, Reza Shah primarily declared Persian as the state language. Schools that provided education in local languages and media outlets were closed. Regions divided by ethnic groups were fragmented among the provinces. State investments were generally directed towards Farsistan and the southwestern regions of Iran. This situation has laid the groundwork for new waves of migration within the country and, consequently, demographic changes. The Turkish influence in the region has not only been undermined by a coup but has also disrupted the historical and political processes of nation-building among the Turkish population in the area. As a result, the contributions of literary figures and intellectuals to the development of national consciousness

and identity are of considerable importance. Prominent individuals such as Ali Tebrizli, Ali Kemali, Firiyyun Hisarlı, Sarrafi, Raşidi, Necaroğlu, Hüseyin Feyzullahi, Hemid Telimhanlı, and other writers and thinkers have diligently compiled works of folk literature to preserve national sentiment and identity. These intellectuals and literary figures have undertaken this crucial role with unwavering commitment within the Iranian context. Among them, Ali Tebrizli (1929-1998) is particularly notable as a leading theorist of South Azerbaijan Turkish nationalism. His influential work, “Language and Literature,” has been embraced as a national doctrine in opposition to the policy of Persianization within the Iranian landscape. Ali Tebrizli established the Atropat (Endişe-nov) publishing house and published the national literature works he compiled and wrote at his own publishing house. He presented works such as “Aşlı ile Kerem,” “Şah İsmail,” and “Koroğlu Destanı” by compiling them from the narratives of Turks living in the region. Other important works include “Ali Ağa Vahit’s Külliyyatı,» «Azerbaycan Klasik Edebiyatı Mecmuaları,» «Fuzuli Divanı,» and “Salman Mümtaz’ın Şiirleri,” all of which were published in Azerbaijani Turkish. This is particularly significant during the periods when Turkish was banned in Iran. Ali Tebrizli’s work titled “Dil ve Edebiyat” (Language and Literature) demonstrated a stance against the oppressive Persian approach in Iran, playing an important role in preserving the national identity of Iranian Turks and helping the new generation gain national consciousness.

The Socio-Cultural Situation of the Period in Which Ali Tebrizli Lived

The Azerbaijan Democratic Party began its educational activities in the Azerbaijani Turkish language in 1945. During this period, Ali Tabrizli was one of the students receiving education in his mother tongue. The geography he lived in tried to construct its existence more through sectarian identity rather than ethnic identity. After the 1979 Revolution, the Iranian identity, similarly shaped by sectarian elements, defined and implemented both its domestic and foreign policies within this identity framework. In the post-revolution period, Iran developed quite radical discourses and evolved according to the thoughts and practices of changing governments. Street movements and demands for democracy from the people, along with the problems and blockages that emerged in practice, opened the door to some changes, but the existing rigid structure was not completely dissolved. Ali Tabrizli argued that when the balance of power in the Iranian state was disrupted, the consciousness of Turkism played an important role in reshaping Iran. With the beginning of the Pahlavi era, the Turkish presence in Iran was perceived as a threat, and various efforts were made to eliminate this presence. Currently, the dialogue that Iranian Turks will develop with Turkish communities outside of Iran is regarded by the Iranian administration as a security issue. According to Dugin, “The Turkism movement that could start in the center of Eurasia stands out as one of the significant threats to Eurasia. It is likely that this movement will originate from Azerbaijan.”

The Cultural Activities of the Azerbaijan Democratic Party and Ali Tabrizli

Ali Tebrizli was born on June 25, 1929, in the Müneccim neighborhood of Tabriz. He completed his primary and secondary education in Tabriz. In the early 1940s, following Reza Shah's rapprochement with Germany, the Soviet Union and England decided to intervene in the country on August 25, 1941. On this date, the Soviet Union invaded Iran from the north, while England invaded from the south, overthrowing Reza Shah. With the Azerbaijan Democratic Party taking control, a national government was established. On June 13, 1946, a ten-article agreement was signed in Tabriz between the Iranian government and the Azerbaijan Democratic Party. The agreement included provisions for the transformation of the Azerbaijan Assembly into a Provincial Council; the allocation of 75% of the provincial treasury to remain in Azerbaijan, with the remaining portion to be transferred to Tehran; the declaration of Turkish and Persian as official languages, allowing for education in both languages; the distribution of land confiscated by the Azerbaijan government to local farmers; and the amendment of electoral laws to be reorganized based on the principle of parliamentary representation proportional to the population, among other matters. This agreement can be regarded as a significant achievement for the Azerbaijan Government. The years corresponding to Ali Tebrizli's childhood represent the period of independence and freedom for the South Azerbaijani Turks. During this year, many cultural activities were carried out. Since Ali Tebrizli received his education in his native language, Turkish, this had a significant impact on his creativity. Between 1945 and 1946, as a result of the cultural activities of the South Azerbaijan Democratic Party, a revival of national consciousness among the South Azerbaijani Turks was observed. During this period, approximately 50 newspapers and magazines were published in Azerbaijani Turkish, and Turkish textbooks were printed for schools. Additionally, a radio station broadcasting in Azerbaijani Turkish was established in Tabriz. The foundations of Tabriz University were laid. Monuments were erected in Tabriz for Settar Khan and Bağır Khan, who are considered national heroes of the Azerbaijani Turks. Ali Tebrizli is a figure who dedicated his life to Turkish nationalism and, despite it being prohibited, published Turkish works through the publishing house he established, Atropat Publishing. In addition to opposing Iranian chauvinism, he also objected to Turkish elites being preoccupied with mundane and ordinary activities such as clothing, food, and home decoration. According to Ali Tebrizli, such desires are completely detached from feelings like national culture and independence, and they are akin to grains of dust that leave nothing for future generations in the name of national culture. Ali Tebrizli's work titled "Literature and Nation" was republished in 2010 under the editorship of Said Muğanlı. Ali Tebrizli began his career in book publishing in 1948, initially founding Babek-i Hürrem and later Atropat Publishing House. He published works written primarily in Azerbaijani Turkish. The author was arrested multiple times during the Pahlavi era on charges of Turkism, and Atropat Publishing House was closed down.

Ali Tebrizli passed away in 1998. According to Ali Tebrizli: “The word Iran does not belong to a specific tribe. In Iran, Arabs, Turks, Kurds, Turkmen, and Persians live. However, Persians cannot be given the status of homeowners while others are considered tenants. Iranian Turks cannot be confined to the label of Azerbaijani Turks. Others do not hesitate to call us Turks, but our own people are afraid, some are fearful. This is because they do not trust themselves or they are receiving permission or orders from somewhere.”

The theory of constructivism emerged as a critique of the formation of states based on their absolute interests and encourages the consideration of social elements alongside material facts. The issue of identity, which was previously the subject of sociology and history, has become a topic within the discipline of international relations through the framework of constructivism and social constructivism. The elements that constitute civil society organizations are not limited to material interests but also consist of relationships developed through cultural unity; in this context, the European Union can be cited as an example. The significance of Ali Tebrizli’s contributions to identity studies in multinational states is once again emphasized. Ali Tebrizli argued that naming Turks based on their geographical locations is incorrect and envisioned a realization of our Turkish identity. When we look at the Organization of Turkic States from the perspective of constructivism, the importance of Ali Tebrizli’s words, “Bitter humiliation, sharp discrimination, alongside nations that wish to recognize their essence in their land, is a great science, an unforgettable history. Deep experience and proper lessons learned from every provocation, every fall, and every weapon are stronger,” becomes clearer. Ali Tebrizli focuses on the most important elements that will bring together the Turkic States, and therefore, defining him solely as a master of literature is insufficient. His efforts to convey his time’s experiences and transform oral literature into written form hold great value in terms of the social structure of the Organization of Turkic States.

